

Vaidas KALPOKAS

Teisės instituto
Kriminologinių tyrimų skyriaus
jaunesnysis mokslo darbuotojas
Gedimino pr. 39/Ankštoji g. 1,
LT-01109 Vilnius,
Tel. (8 5) 210 16 74
El. p. vaidas@teise.org

NUSIKALTIMAI ELEKTRONINĖJE ERDVĖJE: KRIMINOLOGINĖS SAMPRATOS DILEMOS

Sparti naujųjų technologijų raida, su ja susiję visuomenės bei kasdienio žmonių gyvenimo pokyčiai, plačiai aptariami socialinių teoretikų, randa atgarsį ir teisiųjų bei kriminologinių tyrimų srityse. Skaitmeninėje erdvėje, neretai vadinamoje nauja socialine realybe, vykstančioms socialinėms sąveikoms suprasti ir paaiškinti ne visuomet tinka tos pačios teorinės schemos, kurios, atrodytu, nepriekaištingai veikia mums įprastame „žemiškame“ pasaulyje. Straipsnyje aptariamos skirtingų autorių pateiktos teorinės perspektyvos, kvestionuojančios nusikaltimų skaitmeninėje erdvėje tradiciskumą ar naujoviškumą ir siekiančios pateikti savitą šių nusikaltimų sampratą.

ĮVADAS

Pastarųjų dešimtmečių technologijų pokyčiai vadinami radikaliu ar net revoliuciniu perversmu. Iš tiesų informacinių technologijų pažanga ir nuolatinė plėtra vyksta iki šiol neregėtais tempais ir gali priminti nevaldomą grandininę reakciją.

Pasaulinio kompiuterių tinklo – interneto – atsiradimas bei vėliau sekusi jo komercializacija gali būti suprantami ir kaip vienas svarbiausių naujųjų technologijų raidos pasiekimų, ir kaip pagrindinis tolimesnio jų tobulėjimo katalizatorius. Interneto vartotojų skaičius, 1995 m. pabaigoje siekęs 16 mln. ir sudaręs apie 0,4 proc. pasaulio gyventojų, 2008 m. pabaigoje jau buvo 1 mlrd. 565 mln., t. y. 23,3 proc. pasaulio gyventojų.¹ Vien nuo 2000 m. interneto

¹ *Internet World Stats*. Internetete: <<http://www.internetworldstats.com/marketing.htm>>.

virtotojų skaičius pasaulyje padidėjo daugiau nei 300 proc., o kai kuriuose regionuose (Viduriniai Rytai, Afrika) – per 1000 proc.² Šiaurės Amerikoje ir Australijoje interneto vartotojų dalis tarp visų gyventojų jau perkopė 50 proc., o Europoje ji sudaro apie 48 proc. Šiuo metu pasaulyje jau yra 47 valstybės, kuriose internetą vartoja 50 proc. ir daugiau gyventojų, o 16 valstybių – per 70 proc.³ Lietuvoje 2008 m. pabaigoje interneto vartotojų dalis buvo 37,4 proc.

Jau akivaizdu, kad išgalinčios informacinės technologijos neišvengiamai paveikė ir tebeveikia įvairias visuomenės gyvenimo sritis. Tiek ekonomikoje, tiek kultūroje, tiek ir profesiniame bei asmeniniame atskirų žmonių gyvenime vykstančios permainos (bendrojo vidaus produkto dalies, susijusios su informacinėmis technologijomis didėjimas, užimtumo rinkos struktūros poslinkis į šias technologijas, auganti turtingesnių pasaulio ekonomikų priklausomybė nuo šių technologijų taikymo ir sklaidos jų veikimo, informacijos priemonių ir jos perdavimo kanalų gausėjimas bei su tuo susijęs bendro visuomenėje cirkuliuojančios informacijos kiekio padidėjimas, kasdienio gyvenimo kompiuterizacija ir skaitmenizacija) skatina socialinius teoretikus diskutuoti apie visuomenės transformaciją į naujo tipo – informacinę visuomenę [plg. 17, p. 10–27].

Šiose diskusijose, nepaisant labai skirtingų teorinių požiūrių, svarbi bendra takoskyra, dalijanti informacijos vaidmens visuomenėje interpretacijas. Vienos teigia, kad atsirado nauja, besiskirianti nuo iki šiol egzistavusių, informacinė visuomenė. Kitos, nors ir sutinka, kad informacija šiuolaikiniame pasaulyje įgavo ypatingą svarbą, tačiau mano, kad vyksta tik nusistovėjusių tradicinių visuomeninių santykių informatizacija. Pirmieji įrodinėja, kad dabartis esanti ypatinga ir kitokia, kad ji žymi socialinės raidos posūkio tašką, antrieji akcentuoja tolydumą, o informatizaciją supranta kaip įsitvirtinusių santykių tąsą [17, p. 12].

Labai įdomu, kad panašiai ima diskutuoti ir teisininkai bei kriminologai, analizuojantys ir interpretuojantys naujų technologijų raidos poveikį nusikalstamumui, kaip vienai iš socialinio gyvenimo sričių. Šioje srityje informacinių technologijų poveikis taip pat milžiniškas. Asmeninių kompiu-

² *Internet World Stats*. Internete: <<http://www.internetworldstats.com/stats.htm>>.

³ *Internet World Stats*. Internete: <<http://www.internetworldstats.com/top25.htm>>.

terių paplitimas, sąlyginai laisva interneto prieiga ir su tuo susijusi paslaugų rinkos plėtra sukūrė naują, virtualią, skaitmeninę erdvę, kurioje atsivėrė daugybė iki tol nebuvousių galimybių tiek tradicinėms, tiek ir visiškai naujoms nusikaltimų formoms [18, p. 3]. Prabilta ir apie nusikaltimus elektroninėje erdvėje (angl. – *cybercrime*), kaip apie visiškai naują nusikaltimų rūšį, nors, kaip ir informacinės visuomenės sampratos atveju, esama nuomonių, kad šie nusikaltimai – tai viso labo naujos tradicinių nusikaltimų formų „reinkarnacijos“. Nemažai diskusijų kyla tiek dėl pačios nusikaltimų elektroninėje erdvėje sampratos, tiek ir dėl teisinio skaitmeninės erdvės reguliavimo galimybių ir būdų. Nepaisant vis gausėjančių šios naujos srities tyrimų bei publikacijų, atrodo, kad klausimų joje vis dar daugiau negu visuotinai priimtinių atsakymų.

Šiame straipsnyje bandoma apžvelgti nusikaltimų elektroninėje erdvėje sampratos bei jų specifikos skirtumus, taip pat panagrinėti skaitmeninės erdvės – terpės, kurioje padaromi šie nusikaltimai, ypatumus.

NUSIKALTIMŲ ELEKTRONINĖJE ERDVĖJE SAMPRATA

Kompiuteriniai, elektroniniai, skaitmeniniai ir kitais panašiais terminais apibūdinami nusikaltimai pastaruoju metu dažnai aptarinėjami žiniasklaidoje, viešosios erdvės ir akademinės sferos diskusijose.⁴ Teisėsaugos institucijos visame pasaulyje kuria specialius padalinius kovai su kompiuteriniais nusikaltimais. Daugelis Europos valstybių pasirašė Europos Tarybos Konvenciją dėl elektroninių nusikaltimų, kuria siekiama suvienodinti prisijungusių šalių teisinį šios srities reglamentavimą. Vis dėlto pastebima, kad iki šiol nėra nei bendros elektroninių nusikaltimų sampratos, nei vieningo ir aiškaus jų apibrėžimo [9, p. 9].

Teisėsaugos institucijos, kurioms dėl praktinių priežasčių reikia instrumentinės kompiuterinių nusikaltimų sampratos, bando juos apibrėžti per konkre-

⁴ Keletas pavyzdžių iš lietuviškos interneto žiniasklaidos: Elektroniniai nusikaltėliai skverbiasi į Lietuvą // Bernardinai.lt, 2007.01.29; *Jaruševičius T.* Nusikaltimai elektroninėje erdvėje gali kainuoti laisvę // Kauno diena, 2007.03.08; *Varnas J.* Nusikaltimai elektroninėje erdvėje – XXI amžiaus rykštė // Alfa.lt, 2007.09.16; *Vitkus P.* Kibernusikaltimas 2.0: kaip atrodo XXI a. kompiuterinis nusikaltimas? // Alfa.lt, 2008.03.31; Sukčiavimas internete – galvosūkis teisėsaugai // Balsas.lt, 2008.04.21; *Stanišauskas G.* Virtualūs įsibrovėliai įžlėla // Kauno diena, 2007.07.28.

čias nusikalstamas veikas, kurias įtraukia į nacionalinius teisės aktus.⁵ Toks konkretumas suprantamas ir pateisinamas teisės saugos srityje, tačiau akademinėms (ypač kriminologijos tyrinėtojų) diskusijoms būdinga daug platesnė kompiuterinių nusikaltimų sampratos traktuotė. Teigiama, kad kompiuterinių nusikaltimų samprata ne nusako kokią nors vieną išskirtinę nusikalstamos veikos rūšį, o veikia apima plačią, skirtingų neteisėtų veikų sritį, kurioms bendra yra tai, jog jos daromos unikalioje elektroninėje aplinkoje (skaitmeninėje erdvėje) [9, p. 5]. Dažnai svarbesnis klausimas yra netgi ne „kas“ yra kompiuteriniai nusikaltimai, o tai, ar šie nusikaltimai iš esmės yra nauja, skirtinga nusikaltimų ir nusikalstamumo forma; jeigu taip, ar dėl šio naujumo reikia peržiūrėti, keisti ar papildyti iki šiol kriminologų dispozicijoje esančias nusikalstamumo aiškinimo teorijas [8, p. 407].

Nenuostabu, kad, kaip vėliau matysime, atsakymai į šį klausimą tyrinėtojus padalija į dvi stovyklas. Jas sąlyginai galėtume pavadinti „kibertradicionalistais“ ir „kiberprogresyvistais“. Pirmieji mano, kad kompiuteriniai nusikaltimai iš esmės nesiskiria nuo jau žinomų tradicinių nusikaltimų, nauji yra tik būdai ir priemonės, kuriomis jie padaromi. Antrieji, akcentuodami ypatingas skaitmeninės erdvės savybes, teigia, kad ir nusikaltimai, vykstantys šioje erdvėje, pasižymi bruožais, dėl kurių galima kalbėti apie naują nusikalstamumo formą. Atitinkamai skiriasi ir abiejų stovyklų atstovų požiūriai į teisinį skaitmeninės erdvės reguliavimą. Vieniems atrodo, kad pakanka išplėsti ir pritaikyti jau esamas tei-

⁵ Pvz. 2003 m. įsigaliojusiam Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse buvo įvestas naujas skirsnis „Nusikaltimai informatikai“, kuriame nustatyta atsakomybė už nusikaltimus, keliančius grėsmę saugiam kompiuterinės informacijos apdorojimui. Įgyvendinant Europos Tarybos Konvenciją dėl elektroninių nusikaltimų, nuo 2004 m. vasario 14 d. įsigaliojo nauji Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso papildymai, kuriais įminėta skirsnį įvestos dvi naujos veikos: neteisėtas prisijungimas prie kompiuterio ar kompiuterių tinklo (198¹ str.) bei neteisėtas disponavimas įrenginiais, kompiuterinėmis programomis, slaptažodžiais, prisijungimo kodais ir kitais duomenimis, skirtais nusikaltimams daryti (198² str.). Buvo papildyti ir kiti „tradiciniai“ straipsniai, pavyzdžiui, 309 straipsnis, nustatantis atsakomybę už disponavimą pornografinio turinio dalykais. Nuo 2007 m. liepos 21 d. XXX baudžiamojo kodekso skyriaus pavadinimas pakeistas į „Nusikaltimai elektroninių duomenų ir informacinių sistemų saugumui“; pakeisti ir papildyti jį sudarantys straipsniai, sugriežtinta numatyta atsakomybė. Šiuo metu veikos, už kurias numatyta baudžiamoji atsakomybė, išdėstytos taip: neteisėtas poveikis elektroniniams duomenims (196 str.), neteisėtas poveikis informacinei sistemai (197 str.), neteisėtas elektroninių duomenų perėmimas ir panaudojimas (198 str.), neteisėtas prisijungimas prie informacinės sistemos (198¹ str.) ir neteisėtas disponavimas įrenginiais, programine įranga, slaptažodžiais, prisijungimo kodais ir kitokiais duomenimis (198² str.).

sines normas, kitiems – kad dabartinė sistema nėra paveiki, tad reikia naujos, specialiai skaitmeninei erdvei pritaikytos nusikaltimų kontrolės strategijos. Žinoma, toks požiūrių išskyrimas į „kibertradicionalistus“ ir „kiberprogresyvistus“ yra labai voliuntaristinis ir sąlygiškas. Čia jis pateikiamas tik tam, kad būtų patogiau parodyti vyraujančias nuomonių tendencijas. Dažnai autorių pozicijos nėra tokios kategoriškos, jos papildomos įvairiomis išlygomis, kai kuriais klausimais netgi sutampa. Bet, neužbėgant per daug toli į priekį, čia verta aptarti viską iš eilės.

Bendriausia prasme kompiuteriniais nusikaltimais gali būti laikoma bet kokia neteisėta veikla, kurioje pasitelkiamos informacinės technologijos [1, p. 13]. Technologijų vaidmuo šioje veikloje gali būti dvejopas. Visų pirma, kompiuteriai ar jų tinklai gali būti panaudoti kaip priemonė daryti įprastus, „tradicinius“ nusikaltimus. Pavyzdžiui, tokie nusikaltimai kaip sukčiavimas, klastojimas, vagystė, pinigų plovimas, šantažas, seksualinis priekabiavimas ir kt. egzistavo ir iki atsirandant internetui ar kompiuteriui. Naujosios technologijos tiesiog leido jiems persikelti į skaitmeninę erdvę ir suteikė naujus būdus bei įrankius tokiems nusikaltimams daryti. Remiantis tokia samprata, įprasti nusikaltimai, padaryti netradiciniais būdais, pasinaudojant informacinėmis technologijomis, gali būti laikomi kompiuteriniais nusikaltimais. Kita vertus, kompiuteriai ar informacinės sistemos gali būti ne tik nusikaltimų darymo priemone, bet ir patys tapti jų taikiniai („aukomis“). Tokie nusikaltimai kaip įsilaužimas į kompiuterines sistemas, informacinių sistemų darbo sutrikdymas, kompiuterinių virusų platinimas ir pan. atsirado plintant informacinėms technologijoms, nes jos pačios ir jų sukuriama virtuali terpė – skaitmeninė erdvė – yra būtina tokių nusikaltimų egzistavimo sąlyga. Taigi, čia išryškėja tam tikra riba, kuri, atsižvelgiant į technologijų vaidmenį, skiria įprastus nusikaltimus, daromus pasitelkiant kompiuterius (angl. – *computer-assisted crimes*), nuo specifiskai kompiuterinių nusikaltimų (angl. – *computer-focused crimes*), kurie be interneto ir pačių kompiuterių nebūtų įmanomi [9, p. 10]. Panašia logika paremtas ir kompiuterinių nusikaltimų plačiąja prasme (angl. – *computer-related crime*), apimančių bet kokią neteisėtą veiklą, susijusią su kompiuterių ar jų tinklų kaip priemonių naudojimu, atskyrimas nuo kompiuterinių nusikaltimų siaurąja prasme (angl. – *computer crime*), kai nelegaliai veikiama tiesiogiai į kompiuterių sistemas ar jose esančius duomenis [12, p. 17].

Toks skirstymas, kai pagal technologijų vaidmenį nusikaltimuose kalbama apie „senus nusikaltimus ir naujus įrankius“ bei „naujus nusikaltimus ir naujus

įrankius“ [7] yra logiškas ir parankus teisėsaugos specialistams. Vis dėlto kriminologiniu požiūriu jis nėra pakankamas, nes nedaug ką pasako apie tai, kuo kompiuteriniai nusikaltimai yra skirtingi ar nauji, palyginus su tais, kurie buvo žinomi iki informacinių technologijų plėtros.

„Kibertradicionalistų“ požiūris

Kai kurių tyrinėtojų nuomone, kalbėti apie kokį nors kompiuterinių nusikaltimų išskirtinumą, bent jau kol kas, apskritai neverta. Antai Australijos kriminologas P. Grabosky, pasitelkdamas žymiąją „seno vyno naujuose buteliuose“ metaforą [6] teigia, kad „virtualų nusikalstamumą“ iš esmės sudaro tie patys mums įprasti tradiciniai nusikaltimai, kuriuos tereikia gebėti atpažinti naujose jų reiškimosi formose. Netiesiogiai remdamasis kriminologine kasdienės veiklos teorija (angl. – *Routine Activity Theory*)⁶ P. Grabosky įrodinėja, kad iš šios perspektyvos kompiuteriniai nusikaltimai gali būti paaiškinami vienodai sėkmingai kaip ir įprasti „gatvės“ nusikaltimai. Autorius pastebi, kad didelė dalis diskusijų apie vadinamojo skaitmeninio amžiaus sukeltus revoliucinius pokyčius mūsų gyvenime yra pernelyg apibendrinanti ir hiperbolizuojanti. Jis pripažįsta, kad technologijos gali pakeisti būdus, kuriais daromi nusikaltimai, taip pat gerokai padidinti jų poveikį ir palengvinti atlikimą. Transnacionalinis nusikaltimų pobūdis, elektroninių transakcijų greitis ir išaugusi grėsmė asmens privatumui laikomi svarbiausiais su technologijomis susijusiais nusikalstamumo pokyčiais. Vis dėlto, nepaisant šių naujų elementų, patys nusikaltimai nėra nauji: jų motyvai išlieka nepakitę – godumas, geismas, galia, kerštas, nuotykių ir „draudžiamo vaisiaus“ troškimas. Visa tai yra laiko patikrinti ir pažįstami dalykai, dažnai persipynę, tačiau aptinkami ir visuose elektroniniuose nusikaltimuose. Technologijų vaidmuo tik tas, kad jos sukuria daugiau galimybių ir padeda lengviau įgyvendinti šiuos motyvus [6, p. 248].

⁶ Kasdienės veiklos teoriją (*Routine Activity Theory* – RAT) 1979 m. suformulavo M. Felson ir L. Cohen. Šios teorijos ištakos yra racionalaus pasirinkimo modelio prielaida, kad žmonių veiklos ir elgesio pasirinkimas pagrįstas racionaliais apskaičiavimais, siekiant maksimizuoti gaunamą naudą ir minimizuoti galimus nuostolius. RAT teigia, kad nusikaltimui įvykti reikia trijų dalykų: motyvuoto nusikaltėlio, tinkamo taikinio ir veiksnau prižiūrėtojo nebuvimo. Kai šie trys elementai sutampa laike ir erdvėje, nusikaltimo tikimybė labai išauga. Jeigu bent vieno iš šių elementų nėra – nusikaltimas neįvyks (Plačiau apie RAT žr. [4, p. 173], taip pat internete: <http://criminology.wikia.com/wiki/Routine_Activity_Theory>).

Panašias išvadas daro ir JAV teisininkė, tyrinėjanti nusikaltimus skaitmeninėje erdvėje, Susan Brenner. Ji analizuoja galimus skirtumus tarp įprastų nusikaltimų ir nusikaltimų elektroninėje erdvėje iš teisinių (anglų-amerikiečių teisės tradicijos) pozicijų [2]. Aptardama teisinius principus, kuriais remiantis kyla baudžiamoji atsakomybė už tam tikras veikas (ketinimai (*mens rea*); veiksmai ar neveikimas (*actus reus*); tam tikros aplinkybės ir pasekmės), autorė aiškina, ar šie principai vienodai sėkmingai gali būti taikomi tradiciniams ir kompiuteriniams nusikaltimams, ar vis dėlto kompiuteriniai nusikaltimai pasižymi išskirtinėmis savybėmis, dėl kurių šie principai jiems nebetinka. Jeigu atrodytų, kad atsakomybė už „virtualius“ nusikaltimus negali būti grindžiama taip pat, kaip už įprastinius „žemiškus“ nusikaltimus, tada būtų aišku, jog kompiuteriniai nusikaltimai (ar bent dalis jų) yra visiškai kitokia neteisėto elgesio rūšis, galbūt reikalaujanti ir naujo teisinio reguliavimo. S. Brenner išvados gana vienareikšmės. Didžioji dalis (jeigu ne visi) kompiuterinių nusikaltimų tėra virtualios tradicinių nusikaltimų versijos, netradiciniai yra tik jų padarymo būdai. Netgi nusikaltimai, kurie laikomi kompiuteriniais siaurąja prasme, t. y. kai technologijos yra nusikalstamų veikų priemonės bei taikiniai, gali būti konceptualiai apibrėžiami kaip tam tikrų įprastinių nusikaltimų analogai. Šiuo požiūriu įsilaužimas į kompiuterines sistemas gali būti laikomas analogišku įsilaužimui į patalpas (angl. – *burglary*), neteisėtas prisijungimas prie kompiuterinės sistemos – privačios valdos ribų peržengimu (angl. – *trespassing*), virusų ir kitų kenksmingų programų platinimas gali būti prilyginamas vandalizmui ir pan. [1, p. 13–14]. Taigi, ir atsakomybė už šiuos nusikaltimus gali būti nustatoma remiantis tais pačiais tradiciniais principais, kaip ir už jų įprastinius „žemiškus“ analogus. Vadinasi, nėra poreikio kurti atskirą ir skirtingą kompiuterinių nusikaltimų teisę [2, 99⁷]. Vis dėlto S. Brenner neatmeta galimybės, kad ateityje, kai vis didesnė žmonių veiklos dalis persikels į skaitmeninę erdvę, joje gali atsirasti ir visiškai naujų nusikalstamo elgesio formų, mažai ką bendro turinčių su dabar žinomais nusikaltimais. Tada galbūt prireiks naujų, jiems pritaikytų teisės aktų. Reikia palaukti ir pažiūrėti, ar taip įvyks, nes teisė gali reguliuoti tik tai kas yra, o ne tai, kas galėtų būti [2, 127]. Konstatavusi kompiuterinių nusikaltimų tradiciškumą, autorė svarsto, ar specialus teisinis nusikaltimų skaitmeninėje erd-

⁷ Nuorodos į šį šaltinį pateikiamos nurodant ne puslapio, o pastraipos numerį, mat taip cituojamas tekstas pateiktas internete: <http://www.boalt.org/CCLR/v4/v4brenner.htm#_edn245>.

vėje reguliavimas galėtų būti taikomas kitais, pragmatiškesniais sumetimais. Nors kompiuteriniai nusikaltimai nėra išskirtiniai savo esme, tačiau dėl panaudojamų technologijų suteikiamų galimybių jie gali išsiskirti savo mastu (o kartu ir padaroma žala) bei tuo, kad yra žymiai sunkiau tiriami ir išaiškinami. Galbūt atskiras tokių nusikaltimų teisinis reglamentavimas padėtų išspręsti šiuos klausimus ir kartu parodytų atsakingą visuomenės požiūrį į skaitmeninę erdvę, kaip galimą nusikalstamos veiklos priemonę, taip atlikdamas ir tam tikrą atgrasymo funkciją. Tačiau ir čia S. Brenner išlieka skeptiška: jos nuomone, dabartinė teisinė sistema pajėgi veiksmingai reaguoti į galimai didesnę kompiuterinių nusikaltimų mastą ir žalą nustatydamą didesnes sankcijas, o tokių nusikaltimų sudėtingesnio tyrimo sėkmę daugiau lemia geresnis tarptautinis teisinis bendradarbiavimas. Atgrasymo funkcija taip pat kelia abejonių, nes paveikus atgrasymas yra susijęs ne tiek su kriminalizavimu ar naujomis sankcijomis, kiek su suvokimu, jog už tam tikrą veiklą bausmė yra neišvengiama.

Taigi, nei P. Grabosky, nei S. Brenner nemano, kad kompiuteriniai nusikaltimai yra iš esmės nauja nusikalstamumo forma. Vis dėlto abu autoriai pripažįsta, kad nors iš esmės nesiskiria, kompiuteriniai nusikaltimai pasižymi tam tikrais tik jiems būdingais ypatumais. Šie ypatumai – tai nauji nusikaltimų padarymo būdai ir priemonės, taip pat nauja aplinka, kurioje jie vykdomi, – skaitmeninė erdvė. Naudodamiesi šiais ypatumais nusikaltėliai gali didinti nusikaltimų mastą, vienu metu pasiekti daugybę aukų skirtingose pasaulio vietose (skirtingose jurisdikcijose, kur veikia skirtingi įstatymai), taip pat užsitikrinti santykinai didesnę anonimiškumą. Padėti apsunkina ir elektroninėje erdvėje esančių duomenų trumpalaikiškumas: jie gali atsirasti, keistis (ar būti keičiami) ir labai greitai išnykti. Vadinasi, tokių nusikaltimų tyrimas yra gerokai sudėtingesnis, nes jam reikia daugiau techninių, žmonių išteklių, o neretai ir tarptautinio bendradarbiavimo. Kai kuriems tyrinėtojams šie kompiuterinių nusikaltimų ypatumai atrodo pakankami, kad galima būtų prabilti apie poreikį naujos sisteminės (kriminologinės ir teisinės) paradigmos, skirtos virtualioje skaitmeninėje erdvėje vykstantiems reiškiniams suvokti ir suvaldyti.

„Kiberprogresyvistų“ požiūris

Prancūzijos kriminologė ir teisės sociologė Wanda Capeller rašo apie poslinkį, vykstantį pačioje virtualios erdvės teorinėje sampratoje. Ši erdvė pradeda matyti ne tik kaip būdas ar priemonė naujai reikštis jau egzistuojantiems visuomeniniams santykiams, bet ir kaip tam tikra abstrakti, autonomiška ap-

linka ar kontekstas, kur atsiranda, plėtojasi ir visiškai naujos iki šiol nematytos tarpusavio sąveikų ir veiklos formos [3, p. 229, 234]. Šioje aplinkoje tradiciniai žmonių santykiai yra pakeičiami interaktyviomis bekūnėmis (angl. – *disembodied*), anonimiškomis sąveikomis. Atitinkamai galima pastebėti ir besikeičiančius nusikalstamos veiklos virtualioje erdvėje modelius. Per keletą pastarųjų metų palyginti nedažną, kartais provokuojantį deviacinį elgesį pakeitė daug įmantresni ir sudėtingesni, išskirtinai į finansinę naudą orientuoti kompiuteriniai nusikaltimai. Nors ir egzistuoja neabejotinas *tęstinumas*, kai į virtualią erdvę persikelia tradiciniai, įprasti nusikaltimai, tačiau greta jų atsiranda ir naujos nusikaltimų formos, autorės suprantamos kaip tam tikri *trūkiai* (angl. – *discontinuities*) materialaus pasaulio tradicinių nusikaltimų atžvilgiu. Būtent šios naujos nusikaltimų formos ir sudaro tikrąjį kiber-nusikalstamumą, kurį paaiškinti trūksta kriminologinių žinių, o suprasti reikia naujos sisteminės paradigmos. Toks virtualus nusikalstamumas sparčiai plinta ir, autorės nuomone, XXI amžiuje gali vyrauti [3, p. 230]. Pati skaitmeninė erdvė, suprantama kaip autonomiška aplinka, dėl jos ypatingų savybių, struktūros ir veikimo principų nėra ta vieta, kur galima būtų lengvai įdiegti kokią nors kontrolės sistemą. Atsižvelgiant į tai, reikia ir naujos virtualaus nusikalstamumo kontrolės strategijos. Naujoji teorinė paradigma, apie kurios poreikį kalba W. Capeller, turėtų būti daug platesnė, nei apima kriminologijos ar net teisės sritis, tačiau neturėdami jos, mes ir toliau liksime virtualaus chaoso akivaizdoje [3, p. 241].

Virtualios skaitmeninės erdvės ypatybes, kaip vieną pagrindinių kompiuterinių nusikaltimų išskirtinumo priežasčių aptaria ir Jungtinės Karalystės kriminologas ir socialinis teoretikas Majid Yar. Polemizuodamas su P. Grabosky ir kitais jau minėtos kasdienės veiklos teorijos (RAT) prielaidomis besiremiančiais autoriais, jis teigia, kad nors ši teorija didele dalimi gali būti pritaikoma virtualioje erdvėje padaromiems nusikaltimams, vis dėlto egzistuoja reikšmingi kokybiniai virtualaus ir žemiškojo pasaulio skirtumai, dėl kurių tiesioginis šios analitinės koncepcijos pritaikymas tampa problemiškas [8, p. 409].

Svarbiausiais išskirtiniais virtualios erdvės ypatumais autorius laiko tai, ką įvairūs jos tyrinėtojai vadina laiko ir erdvės apribojimų, neatsiejamų nuo realiaame pasaulyje vykstančių žmonių tarpusavio sąveikų, išnykimu. Skaitmeninėje erdvėje tampa įmanomos beveik akimirksnį trunkančios fizinėje erdvėje nutolusių veikėjų sąveikos, o kriminologine prasme mes potencialiai tampame pažeidžiami kitų, kurie gali mus pasiekti bet kuriuo momentu iš bet kurios pasaulio vietos. Be to, kompiuterinių technologijų savybės lemia tai, kad vienas

individas gali pasiekti ir sąveikauti su daugybe kitų individų tuo pačiu metu, o pats išlikti anonimišku arba nesunkiai keisti savo virtualią asmenybę.

Kasdienės veiklos teorija teigia, kad nusikaltimas įvyksta tada, kai sutampa trys būtini elementai: yra motyvuotas nusikaltėlis, tinkamas taikinyis ir nėra veiksnas prižiūrėtojo. Esminė šios aiškinamosios schemos prielaida yra ta, kad veikėjai, objektai ir veikla yra lokalizuoti fizinėje erdvėje ir laike. Atstumas tarp nusikaltėlio, taikinio ir prižiūrėtojo turi būti pamatuojamas dydis, o jų sąveika – vykti tam tikra aiškia laiko seka ir tvarka (kai numanomas tam tikras kasdinių įvykių ritmiškumas ar periodiškumas, t. y. – rutina). Norint pritaikyti kasdienės veiklos teoriją nusikaltimams, padaromiems skaitmeninėje erdvėje, pastaroji taip pat turi pasižymėti analogiškais pamatuojamomis laiko ir erdvės charakteristikomis. Štai čia, pasak M. Yar, ir yra pagrindinė problema. Mat laikiškumo ir erdviškumo kategorijos virtualioje erdvėje yra toli gražu ne tokios aiškios, kokios jos yra fiziniame pasaulyje. Daugelis tyrinėtojų mano, kad vietos ir atstumo sąvokos skaitmeninėje erdvėje apskritai neturi prasmės. Kiekvienas ir bet kas, kad ir kur būtų, visuomet yra „vos už vieno mygtuko paspaudimo“ [8, p. 415]. Laikinės virtualios erdvės charakteristikos taip pat ženkliai skiriasi nuo aiškios laiko tvarkos (ir su ja susijusios rutininės veiklos, dienotvarkės) įprastos kasdienės veiklos pasaulyje. Virtuali erdvė yra globali sąveikų aplinka, kurioje veiksmas vyksta ištisą parą, septynias dienas per savaitę. Čia vienu metu veikia žmonės, gyvenantys skirtingose laiko juostose, tuo pat metu ir dirbantys, ir leidžiantys laisvalaikį. Dėl tol sunku nustatyti, koks konkrečiu momentu virtualioje erdvėje yra laikas ar paros metas, nelengva aiškiai apibrėžti joje vykstančios veiklos ritmiškumą ir periodiškumą. Žvelgiant iš kasdienės veiklos teorijos perspektyvos, dėl tokios „netvarkingos“ virtualaus erdvėlaikio prigimties tampa itin sunku identifikuoti kriminogeninių elementų (motyvuotas nusikaltėlis, tinkamas taikinyis, be veiksnas prižiūrėtojo) sutapties laike ir erdvėje dėsningumus [8, p. 418]. M. Yar pakankamai rezervuotai vertina bandymus pateikti virtualią erdvę kaip visiškai nepriklausomą ir ontologiškai skirtingą realybę ir daro nemažai išlygų aptardamas jos vietškumo ypatumus. Pavyzdžiui, jis teigia, kad tam tikrą geografinį skaitmeninės erdvės išsidėstymą iš dalies galima numanyti pagal tai, kaip skirtinguose pasaulio regionuose yra pasiskirsčiusi interneto skvarba (prieigos galimybė). Nuo to priklauso ir tam tikras laiko virtualioje erdvėje periodiškumas, kai prie jos prisijungia ar atsijungia didesnės interneto prieigos skvarbos regionai. Svarbu ir tai, kad virtualios erdvės populiacijos sudėtis glaudžiai susi-

jusi su tokiomis realiomis jos veikėjų savybėmis kaip turtinė padėtis, išsilavinimas, lytis, amžius ir pan. Todėl skaitmeninė erdvė geriau gali būti suvokiama ne kaip „virtuali realybė“, o kaip „reali virtualybė“. Vis dėlto galutinė išvada išlieka nepakitusi. Skaitmeninės erdvės savybės (ypač dezorganizuota erdvėlaikio konfigūracija) lemia tai, kad kasdienės veiklos teorijos etiologinė schema nėra pajėgi išsamiai paaiškinti skaitmeninių nusikaltimų prigimties. Replikuodamas į P. Grabosky „seno vyno naujuose buteliuose“ metaforą, jis teigia, jog šiuo atveju, ko gero, verčiau kalbėti apie „seną vyną jokiuose buteliuose“ arba „seną vyną nuolat besikeičiančios formos buteliuose“.

IŠVADOS

Akivaizdu, kad sparti technologijų raida sukėlė nemažai sumaišties įvairių sričių socialinių teoretikų diskusijose. Iš šios trumpos nusikaltimų skaitmeninėje erdvėje sampratų apžvalgos matyti, kad diskusijos ta tema nėra baigtos, o veikiau tik išibėgėja. Panašiai kaip visuomenės tyrinėtojai ginčijasi dėl naujosios informacinės visuomenės sampratos turinio ir tariamo ar tikro jos revoliucingumo, nusikalstamumo specialistai bando įveikti iššūkius, kuriuos technologiniai pokyčiai sukuria šioje srityje. Nusikaltimai skaitmeninėje erdvėje – gana naujas reiškinys, todėl ir jo tyrinėjimai bei supratimas kol kas tik formuojasi. Be to, padėtį apsunkina ir tai, kad technologijos nestovi vietoje. Jos plėtojamoms nepaprastai didelei sparta, nuolat atsiranda naujų veiklos galimybių, o kartu ir naujų galvosūkių jų poveikį visuomenei tiriantiems mokslininkams.

Sutariama, kad kompiuteriniai nusikaltimai pasižymi savitais ypatumais, tačiau nėra aišku, ar to pakanka, kad būtų galima kalbėti apie iš esmės naują nusikalstamumo formą ir, atitinkamai, apie naujos tokių nusikaltimų kontrolės strategijos poreikį. Panašu, kad raktas į šios problemos sprendimą slypi naujoviškos socialinės realybės – virtualios skaitmeninės erdvės ypatybių analizėje. Nuo to, ar ši erdvė bus suprantama kaip skaitmenizuotas išplėstas realaus pasaulio tęsinys, ar kaip autonomiška savita aplinka, priklausys ir joje vykstančių socialinių sąveikų traktuotė. Atrodo, jau pavyko užčiuopti tam tikrus požymius, rodančius, kad mūsų įprastinio pasaulio aiškinimo teorinės schemas ne visiškai adekvačios norint suprasti virtualioje elektroninėje erdvėje vykstančius procesus. Prabilta apie naujos sisteminės paradigmos poreikį, tačiau kol kas sunku išvelgti kokius nors aiškesnius jos griaučius. Nauja teorinė prieiga galėtų pakeisti požiūrį į teisinį nusikaltimų skaitmeninėje erdvėje reguliavimą, tačiau ar taip atsitiks, parodys ateitis.

LITERATŪRA

1. *Brenner S. W.* Cybercrime: re-thinking crime control strategines. Iš: *Jewkes Y.* (ed.) Crime Online. Portland: Willan Publishing, 2007.
2. *Brenner S. W.* Is There Such a Thing as “Virtual Crime”? // 4 California Criminal Law Review Nr. 1 <http://www.boalt.org/CCLR/v4/v4brenner.htm#_edn245>.
3. *Capeller W.* Not Such a Neat Net: Some Comments on Virtual Criminality // Social & Legal Studies 2001, Nr. 10 (2), p. 229–242.
4. *Dobryninas A., Sakalauskas G., Žilinskienė L.* Kriminologijos teorijos. Vilnius: Eugrimas, 2008.
5. Elektroniniai nusikaltėliai skverbiasi į Lietuvą // Bernardinai.lt, 2007.01.29.
6. *Grabosky P. N.* Virtual Criminality: Old Wine in New Botles? // Social & Legal Studies 2001, Nr. 10 (2), p. 243–249.
7. High Tech Crimes within the EU: Old crimes new tools, new crimes new tools, August 2007. <http://www.europol.europa.eu/publications/Serious_Crime_Overviews/HTCThreatAssessment2007.pdf>.
8. *Yar M.* The Novelty of „Cybercrime“: An Assessment in Light of Routine Activity Theory / / European Journal of Criminology 2005, Nr. 2, p. 407–427.
9. *Yar M.* Cybercrime And Society. London: SAGE, 2006.
10. *Jaruševičius T.* Nusikaltimai elektroninėje erdvėje gali kainuoti laisvę // Kauno diena, 2007.03.08.
11. *Shinder D. L.* Scene of the Cybercrime: Computer Forensics Handbook. Rockland: Syngres Publishing, 2002.
12. *Snyder F.* Sites of Criminality and Sites of Governance // Social & Legal Studies 2001, Nr. 10 (2), p. 251–256.
13. Sukčiavimas internete – galvosūkis teisėsaugai // Balsas.lt, 2008.04.21.
14. *Stanišauskas G.* Virtualūs įsibrovėliai įžulėja // Kauno diena, 2007.07.28.
15. *Varnas J.* Nusikaltimai elektroninėje erdvėje – XXI amžiaus ryškštė // Alfa.lt, 2007.09.16.
16. *Vitkus P.* Kibernusikaltimas 2.0: kaip atrodo XXI a. kompiuterinis nusikaltimas? // Alfa.lt, 2008.03.31.
17. *Webster F.* Informacinės visuomenės teorijos. Vilnius, 2006.
18. *Williams M.* Virtualy Criminal. London: Routledge, 2006.

Vaidas KALPOKAS

Law Institute

CRIMES IN CYBERSPACE: THE DILEMMA OF CRIMINOLOGICAL CONCEPT

Summary

Rapid development of modern technologies and changes of social and everyday life are often discussed by social scholars including of those interested in legal and criminological research. Schemes which are usual in a „real“ world often do not apply for the social relationships in virtual reality often referred to as „new social reality“. The article discusses different theoretical points of view and original concepts whether crimes in virtual reality are traditional or innovative.

Straipsnis redakcijai įteiktas 2009 m. vasario 21 d.